

Документи

ЗАПОРІЖЖЯ 1941 р.: МІЖ ІСТОРІЄЮ ТА ПОЛІТИКОЮ

70 років тому, у 1941 р., Запорізький край став ареною кровопролитних боїв Червоної армії з військами Німеччини і її союзників. Війна різко змінила життя сотень тисяч наших земляків, принесла біль та страждання практично до кожної родини. Наше суспільство мусить зберегти пам'ять про роки воєнного лихоліття й винести уроки для себе на майбутнє.

Інтерес до, здавалося б, уже далекого минулого не згасає. Свідчення цього – звернення однієї з політичних сил регіону до Запорізького міськвиконкому з пропозицією засудити низку подій 1941 року. Мова йшла про підлив Дніпрогесу, катастрофу 9-ї армії Південного фронту, формування партизанських загонів органами Компартії України тощо. Щодо оцінки цих подій існують різні, часто полярні, точки зору. Тому редколегія збірника вважає за потрібне оприлюднити аргументований висновок стосовно спірних моментів оборони Запоріжжя 1941 року. Сподіваємося, він допоможе у формуванні правдивої та об'єктивної картини історії нашого краю на початку Великої Вітчизняної війни.

УКРАЇНА

ЗАПОРІЗЬКА МІСЬКА РАДА ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ

69105, м. Запоріжжя, пр. Леніна, 206, тел.: 224-69-18

14.08.1941 № 19460/19-38

На № _____ від _____

Першому проректору,
в.о. ректора Запорізького
національного університету
Бондарю О.Г.

Про надання інформації

Шановний Олександрє Григоровичу!

Висловлюємо Вам свою повагу та звертаємось з наступним.

До виконавчого комітету Запорізької міської ради звернувся керівник обласної організації однієї з політичних партій та запропонував на офіційному рівні засудити наступні події 1941 року у м. Запоріжжя:

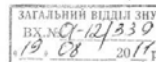
- підлив ДніпроГЕСу органами НКВС, що призвело до загибелі 100 000 осіб;
- підлив органами НКВС хлібозаводу разом з робітниками, що там працювали;
- підлив органами НКВС будинку з хлібною крамницею, в наслідок чого загинуло багато перехожих;
- німецькі війська легко захопили о.Хортиця, міст на який не був зруйнований через помилкові дії начальника УНКВС по Запорізькій області В. Леонова;
- помилкові дії керівництва Червоної Армії, що призвели до взяття в полон 9-ї армії у жовтні 1941 року, яка фактично здалась без боротьби;
- непрофесійні дії партійного керівництва Запоріжжя по формуванню партизанських загонів, що призвели до їх знищення німецькими спецслужбами у перші тижні окупації;
- факт «втечі» партійного керівництва Запоріжжя на схід одразу ж після підливу ДніпроГЕСу, та його «повернення» через тиждень до Запоріжжя за наказом із Москви.

Просимо надати історичну оцінку зазначеним подіям 1941 року у м. Запоріжжя та зазначити, до яких наслідків вони призвели.

З повагою,

керуючий справами
виконкому ради

З.М. Бойко

Сокульський, 224-19-73

07-3МД «2М» Зам. № 213-3000

Керуючому справами
виконавчого комітету
Запорізької міської ради
З.М. Бойко

Шановна Зінаїдо Михайлівно!

У відповідь на Ваш лист № 19760/09-38 від 17.08.2011 р. про надання інформації повідомляємо наступне.

1. *“Підри́в ДніпроГЕСу органами НКВС, що призвело до загибелі 100 000 осіб”.*

Згідно з бойовим донесенням від 19 серпня штабу Південного фронту Верховному Головнокомандуючому підри́в греблі ДніпроГЕСу було здійснено начальником Відділу військово-інженерного управління штабу Південного фронту підполковником О. Петровським та представником Генштабу, начальником окремого науково-дослідного військово-інженерного інституту (м. Москва) військовим інженером 1-го рангу Б. Єповим [Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації. – Ф.228. – Оп.754. – Спр.60. – Арк.95]. Вони діяли згідно з розпорядженнями Генштабу Червоної армії, отримавши дозвіл у разі крайньої потреби підірвати греблю.

Визначити точне число загиблих практично неможливо, наявні джерела дозволяють оцінити лише приблизні втрати воюючих сторін. Наразі відомо про ймовірну загибель 1500 гітлерівців [Мороко В.М. Дніпрогес: чорний серпень 1941 року // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – Вип. XXIX. – С.200]. З радянського боку в зоні ураження повинно перебувала більша частина з 200 тис. ополченців області, стрілецька дивізія (один з її полків залишався на Хортиці), полк НКВС, два артилерійські полки, а також менші підрозділи. Особовий склад цих частин сумарно нараховував понад 20 тис. бійців. Крім того, у ніч на 18 серпня у широкій смузі від Нікополя до Каховки і Херсона почався відхід на лівий берег двох загальновійськових армій і кавалерійського корпусу. Це ще 12 дивізій (150-170 тис. солдат і офіцерів).

Крім військових, від раптової повені постраждали жителі низинних вулиць Запоріжжя, сіл на обох берегах Дніпра, біженці. Орієнтовна цифра людей у зоні ураження – 450 тис. осіб. Виходячи з цих даних, чисельність загиблих червоноармійців, ополченців та цивільного населення з радянського боку у історичних дослідженнях оцінюється від 20-30 тисяч (Ф. Пігідо, В. Мороко) до 75-100 тисяч (А. Румме) [Мороко В.М. Дніпрогес: чорний серпень 1941 року // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – Вип. XXIX. – С.201; Румме А.В. Скажите людям правду // Социологические исследования. – Москва, 1990. – №9. – С.128]. До речі, поштовхом до дослідження питання для А. Румме був і особистий мотив: його дід був серед тих радянських громадян, які загинули тоді на о. Хортиця.

Отже, підри́в ДніпроГЕСу було здійснено уповноваженими Генштабом Червоної Армії військовими інженерами. Оцінка кількості жертв різними дослідниками коливається від 20 000 осіб (Ф. Пігідо, В. Мороко) до 75-100 тисяч (А. Румме).

2. *“Підри́в органами НКВС хлібозаводу разом з робітниками, що там працювали”.*

3. *“Підри́в органами НКВС будинку з хлібною крамницею, внаслідок чого загинуло багато перехожих”.*

Інформація про дані події наводиться у спогадах Федора Петровича Пігідо, вперше опублікованих у 1954 р. Він не був безпосереднім свідком подій, а ґрунтувався на розповідях в еміграції колишнього офіцера Червоної Армії, що був у серпні 1941 р. в Запоріжжі, та трьох мешканців міста [Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця. – К.: Смолоскип, 2002. – С.50,52]. Архівних документів стосовно цих подій поки що не виявлено.

Отже, підтвердити чи спростувати ці твердження на даний момент не є можливим.

4. *“Німецькі війська легко захопили о. Хортиця, міст на який не був зруйнований через помилкові дії начальника УНКВС по Запорізькій області В. Леонова”.*

Замінування мостів, що з'єднували о. Хортицю з лівим та правим берегами Дніпра відбулося 17 серпня 1941 р. Здійснення операції було покладено на інженерну роту 31-го батальйону, яка встановила на мосту через Старий Дніпро (між о. Хортицею та правим берегом) авіабомби. При підході передових частин ворога підри́вники зробили спробу підірвати міст, але через пошкодження мережі осколками снаряду, вибух не стався [Железнодорожники в Великой Отечественной войне /

под ред. Н.С. Конарева. – 2-е изд., доп. – М.: Транспорт, 1987. – С.90]. Уцілілий міст дозволив німецьким військам швидко передислокуватися на о. Хортиця. Інформація про участь органів НКВС у невдалій операції із замінування мосту через Старий Дніпро відсутня.

Отже, відповідальність за підрив мосту, що з'єднував о. Хортицю з правим берегом Дніпра, покладалася на інженерну роту 31-го батальйону. Інформація про помилкові дії органів внутрішніх справ та особисто начальника УНКВС по Запорізькій області В. Леонова, що призвели до захоплення німецькими військами о. Хортиці, не має документального підтвердження.

5. *“Помилкові дії керівництва Червоної Армії, що призвели до взяття в полон 9-ї армії у жовтні 1941 року, яка фактично здалася без боротьби”.*

27 вересня за наказом з Генштабу Червоної армії розпочався контрнаступ у напрямку Мелітополя силами 18 та 9 армій. Втягнувшись у нього, вони в наступні дні опинилися у безвиході. Ставка, втративши відчуття реальності, вимагала контрнаступу й розгрому новомосковського угруповання військ противника, оскільки вважала, що ворог має одну танкову й одну-дві моторизовані дивізії [Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації. – Ф.371. – Оп.7876с. – Спр.1. – Арк.15-18.]. Насправді в атаку йшла бронегрупа Клейста (4 німецькі і 2 словацькі дивізії), а також корпус з лівинського плацдарму (територія сучасного Амур-Нижньодніпровського району м. Дніпропетровськ). Тож замість знищення ворога отримали 1 жовтня його новий потужний удар у напрямку на Павлоград, Синельниково, Запоріжжя. Гітлерівці майже безперешкодно просувалися на південь і схід, глибоко охоплюючи Південний фронт і перш за все 9 і 18 армії, створюючи безпосередню загрозу їх тилу. Лише після цього, 2 жовтня, отримала наказ припинити наступ 9 армія. Але в наказі мова не йшла про негайний відхід з метою уникнути оточення, а ставилося завдання утримувати досягнуте [Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 42. – Москва: Воениздат, 1960. – С.8].

У 9 армії в оточенні опинилися три дивізії. В наказі по фронту, датованому 11 жовтня, вказується, що вціліли залишки 8 дивізій, по чотири в 9-й та 18-й армії [Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 42. – Москва: Воениздат, 1960. – С.99]. У цілому, разом ці дві армії втратили близько 80 тисяч особового складу.

Отже, внаслідок неправильної оцінки фронтової ситуації Генштабом Червоної армії у жовтні 1941 р. 9-я армія Південного фронту була втягнута у контрнаступ, що привів до оточення та полону частини її дивізій.

6. *“Непрофесійні дії партійного керівництва Запоріжжя по формуванню партизанських загонів, що призвели до їх знищення німецькими спецслужбами у перші дні окупації”.*

Згідно з матеріалами Державного архіву Запорізької області створення підпільних партійних організацій та партизанських загонів на території регіону розпочалося у липні 1941 р. До мережі партизанських організацій увійшли підпільний обком, Запорізький і Мелітопольський підпільні міськкоми та 11 підпільних об'єднаних райкомів КП(б)У. Формуванням партизанських загонів займалися також органи НКВС та штаб Південного фронту [Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області: Збірник документів і матеріалів / Авт.-упоряд.: В.О. Бондар, О.Г. Величко, І.В. Козлова. – Запоріжжя: Прем'єр, 2005. – С.32].

За спогадами учасників радянського Руху Опору на Запоріжжі, зокрема М. Грицяя, їм запропонували залишитися для підпільної роботи у серпні 1941 р. Було вжито певні заходи для забезпечення партизанської діяльності: заготовлено продукти харчування та гроші, домовлено про зв'язок між підпільниками тощо. Всього для підпільної роботи було підібрано і затверджено 310 членів та кандидатів КП(б)У [Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С.28-31]. Проведена підготовка з ведення партизанської діяльності була вкрай недостатньою або взагалі відсутньою, як і матеріальна база підпілля.

Основна частина відібраних відступила разом з частинами Червоної армії, зокрема Мелітопольський підпільний міськком КП(б)У та 8 підпільних райкомів партії. Комітети були “розгромлені ворожими спецслужбами (як Запорізький міськком КП(б)У) або ж вийшли з території області через загрозу викриття та репресій з боку окупаційної влади (як Запорізький підпільний обком партії)” [Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С.8]. Зокрема, підпільно-диверсійна група О. Чугунова, залишена Мелітопольським міським комітетом для партизанської боротьби, була розгромлена вже через кілька днів після початку окупації [Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945: Сборник документов. – Запорожье : Запорожское книжно-газетное издательство, 1959. – С.67-68].

Отже, здійснені протягом липня-жовтня 1941 р. заходи партійного керівництва Запорізької області щодо організації підпільної мережі виявилися недостатніми, що призвело до розгрому залишених на окупованій території партизан. Водночас відповідальність за низький рівень підготовки підпільників лежить також на органах НКВС та штабу Південного фронту, що брали участь у формуванні підпільної мережі на території області у 1941 р.

7. *“Факт “втечі” партійного керівництва Запоріжжя на схід одразу ж після підриву ДніпроГЕСу та його повернення через тиждень до Запоріжжя за наказом із Москви”.*

Вперше ця інформація озвучується у вищезгаданих мемуарах Ф.П. Пігідо, що не був безпосереднім очевидцем оборони Запоріжжя [Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця. – К.: Смолоскип, 2002. – С.50,52]. Матеріали Державного архіву Запорізької області показують, що в день підриву Дніпрогесу на бюро обкому терміново розглядається питання про евакуацію. Після цього документи про діяльність обласного керівництва протягом майже місяця відсутні [див.: Державний архів Запорізької області. – Ф.П-102. – Оп.1. – Спр.545. – Арк.1-22]. Це затишшя виглядає дивним на фоні активної роботи обкому і його бюро до 18 серпня, коли засідання відбувалися кожні 2-5 днів. Наступне наявне рішення бюро датоване 1 вересня і стосувалося призову 600 комуністів та комсомольців до Червоної армії політпрацівниками [Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945: Сборник документов. – Запорожье : Запорожское книжно-газетное издательство, 1959. – С.51-52]. За вересень – початок жовтня бюро збирається ще тричі (4, 12 вересня та 2 жовтня) [див.: Державний архів Запорізької області. – Ф.П-102. – Оп.1. – Спр.545. – Арк.22-34]. Зважаючи, що на обласних очільників було покладено важливу і складну задачу евакуації виробничих потужностей, органів влади, об'єктів соціальної та культурної сфер, значної кількості населення, відкликати їх у розпал вивезення навряд чи могли.

Отже, для подібного твердження є певні підстави, але прямих фактів, що вказували б на це, немає.

*Відповідь підготовлена
к.і.н. Штейнле О.Ф.*

УДК 323.28(=411.16)(477.83-25)

Я. І. Кім

ХРИСТИНА ХІГЕР – ДИТИНА ЛЬВІВСЬКОГО ГОЛОКОСТУ*

*У документі представлено опис способів виживання у період німецької окупації міста Львова та голокосту. Група євреїв, завдяки польським робітникам, переховувалася у міській каналізаційній системі. Одинадцятирічна єврейська дівчинка розповідає про життя її родини у каналізації.
Ключові слова: Голокост, Друга світова війна, гетто, єврейське населення*

Голокост у період Другої Світової війни на українських землях – тема, яка активно досліджується лише у останні два десятиріччя. Однією з маловивчених сторінок історії українських євреїв є способи виживання у найбільш загрозливі моменти їх перебування у міських гетто. Гетто у Львові одне з найбільших. Утворене у грудні 1941 року, воно налічувало понад 130 тисяч мешканців – євреїв приречених на повільну загибель. У липні 1944 року у місті налічувалося лише близько тисячі євреїв.

Неймовірно видається історія родини Хігерів, які протягом чотирнадцяти місяців переховувалися у міській каналізаційній системі. Родиною і багатьма іншими євреями опікувалися працівники каналізації, забезпечували їжею, засобами гігієни, дбали про безпеку. Декілька років тому з'явилися спогади останньої з виживших – Христини Хігер, яка тепер мешкає у США [1]. Навесні 2011 року книга „Дівчинка у зеленому светрику” була перекладена на польську мову і вийшла друком у Варшаві [2]. У спогадах описано життя у воєнному Львові. Дві окупації: ранядську і німецьку. Зміну ставлення місцевого населення до євреїв. Присутні описи переслідувань і репресій. Цікавим у історичному контексті видається документ Єврейської Історичної Комісії – свідчення 11 річної дівчинки Х.Хігер про перебування у Львові. Тут практично не описано постаті трох рятівників-поляків: Леопольда Сохи, Стефана Врублевського і Юрія Коваліва. Однак очима малої дівчинки передано переживання і враження від побаченого. Документ вперше вводиться до наукового обігу.

* Автор висловлює подяку за можливість цієї публікації Єврейському історичному інституту у Варшаві та Польському науковому видавництву